

Boekbesprekingen

De kredietcrisis: over oorzaken, hoofdrolspelers, beleid en oplossingen

Gerard Driehuis

De daders en de meelopers. Wie is wie in de kredietcrisis.

Amsterdam: Balans, 2009; 160 blz.; 15,- euro; ISBN: 978-94-600-3197-7

Casper van Ewijk & Coen Teulings

De grote recessie. Het Centraal Planbureau over de kredietcrisis.

Amsterdam: Balans, 2009; 224 blz.; 15,- euro; ISBN: 978-94-600-3224-0

Paul Krugman

De crisiseconomie. Hoe een herhaling van de grote depressie kan worden voorkomen.

Amsterdam: Balans, 2009; 224 blz.; 18,95 euro; ISBN: 978-94-600-3021-5

Olav Velthuis & Liesbeth Noordegraaf-Eelens

Op naar de volgende crisis. Over het verleidend vermogen van de financiële markt.

Kampen: Klement, 2009; 128 blz.; 14,95 euro; ISBN: 978-90-868-7-47-9

Rond kerst 2008 waren de economische vooruitzichten dramatisch. Volgens alle commentatoren zou de economische ontwikkeling in 2009 veel ellende brengen, met scherpe daling van inkomens en een snel oplopende werkloosheid. En zie, met kerst 2009 is er toch weer enige hoop voor 2010. De ontwikkelingen in 2009 begonnen dan wel dramatisch, maar het einde liet toch tal van signalen zien die duiden op een positiever perspectief voor 2010. Anderen daarentegen waarschuwen tegen dat optimisme. Het mag vorig jaar dan meegevallen zijn, de echte ellende staat ons nog te wachten. In 2010 zal de groei tegenvallen, zal de werkloosheid nu echt sterk oplopen en zal het begrotingstekort niet te redresseren zijn.

Het afgelopen jaar heeft een groot aantal publicaties over de crisis opgeleverd, over oorzaken, hoofdrolspelers, gevoerd beleid en oplossingen. Ook de Nederlandse uitgeverij hebben zich niet onbetuigd gelaten.

Deze sector heeft in ieder geval niet onder de crisis geleden. Uit dit ruime aanbod worden hier vier boeken besproken, een van Paul Krugman en drie van Nederlandse auteurs: Driehuis, Velthuis & Noordegraaf-Eelens en Van Ewijk & Teulings.

Paul Krugman, winnaar van de Nobelprijs 2008, een bewonderd columnist voor de *New York Times* en met die columns zeker in de Verenigde Staten een spraakmakende econoom, vergelijkt de huidige crisis met een aantal eerdere crises. Allereerst is dat de grote Depressie van de jaren '30 van de vorige eeuw. Daarnaast gaat hij uitgebreid in op de crises die Japan, Zuidoost-Azië en Latijns-Amerika in de jaren '90 troffen. Zijn stelling is dat we ten onrechte niets van deze crises geleerd hebben. Deze crises weerspraken in zijn ogen de opvattingen van bijvoorbeeld Lucas, die poneerde dat dankzij de ingrijpende liberalisering na 1980 de conjunctuurbeweging nu betegegeld was. Depressiepreventie

was in die visie niet echt meer nodig, en daarmee had ook macro-economisch beleid sterk aan betekenis ingeboet. Krugman stelt dat de huidige crisis juist duidelijk maakt dat de inzichten van Keynes nog steeds zeer bruikbaar zijn. Krugman maakt duidelijk dat nationale regeringen, internationale instanties, Greenspan en bankiers ('Masters of the universe') op tal van momenten verkeerde keuzen hebben gemaakt, onverantwoorde risico's hebben genomen, dan wel onvoldoende toezicht hebben uitgeoefend. Daardoor is de economie steeds verder uit het lood geraakt. Te lang hebben we gedacht immuun te zijn geworden voor crisis, maar de crisis-bacil heeft ons onverbiddelijk bereikt.

Volgens Krugman is nu een noodsituatie ontstaan, die om een ingrijpende reddingsoperatie vraagt. Beleidsmakers over de hele wereld moeten ervoor zorgen dat er weer kredieten beschikbaar komen en dat de bestedingen niet terugvallen. Beide aanbevelingen zijn het afgelopen jaar ook in praktijk gebracht, op een grotere schaal dan Krugman zelf bij het schrijven van zijn boek verwachtte. Voor de langere termijn is een grondige herziening van de internationale financiële wereld nodig. Gebeurt dat niet, komen er geen nieuwe spelregels voor de financiële globalisering, komt er geen beter en strikter toezicht, dan is de volgende financiële crisis onvermijdelijk.

Waar Krugman meer de nadruk legt op macro-economische verbanden en instituties, daar geeft *Gerard Driehuis* alle aandacht aan de mensen achter de crisis. Welke mannen hebben door machts-honger, inhaligheid of onvermogen dit economisch drama van ongekende omvang gecreëerd? Wat was

eigenlijk de moraal aan de top? Na een inleidend hoofdstuk over de oorzaken van de crisis schetst hij in negen portretten de rol en werkwijze van vier Amerikanen (Greenspan, Fuld, Cassano en Madoff), twee Belgen (Tilmant en Lippens) en drie Nederlanders (Kok, Wellink en Rijkman Groenink). In de ogen van de auteur hebben alle genoemde personen gefaald, soms omdat ze bewust streefden naar zelfverrijking, soms omdat ze onvoldoende verzet boden tegen onverantwoorde beslissingen, soms omdat ze niet geschikt waren voor de positie waarop ze terechtgekomen waren. In zijn inleiding geeft Driehuis aan dat in deze mannenwereld vrouwen wellicht het verschil hadden kunnen maken, omdat vrouwen minder risico's zouden hebben genomen. Ook over economen oordeelt hij niet positief.

Na zo'n overzicht is het jammer dat de auteur geen namen noemt van mensen die wél aan de maat waren. Waren die mensen er wel? Wat hebben die dan gedaan? Hebben mensen wel de mogelijkheid gehad deze ontwikkelingen bij te sturen?

Olav Velthuis en Liesbeth Noordegraaf-Eelens kijken met een filosofische en sociologische blik naar de crisis. Zij beginnen met een uitgebreide verhandeling over taal en communicatie. Ontegenzeggelijk is dat een aspect waaraan economen niet veel aandacht besteden, al beseffen ze terdege hoe belangrijk dat is. Wie herinnert zich niet de eerste persconferenties van Duisenberg als president van de Europese Centrale Bank? Terwijl hij eerder als president van de Nederlandsche Bank moeiteloos persconferenties had overleefd, moest hij zich nu voor een kritischer publiek in een vreemde taal uiten. Dat ging hem in het begin niet goed af. Juist op die momenten is de woordkeuze van doorslaggevend belang. Later heeft hij zich overigens prima gerevancheerd. Velthuis en Noordegraaf-Eelens maken duidelijk dat deze crisis de geloofwaardigheid van centrale bankiers, en daarmee

hun communicatiestrategieën, ernstig heeft ondermijnd. Door jarenlang toe te staan dat banken zich te buiten gingen aan te risicovolle strategieën en aan ongerechtvaardigde beloningen, door geen of onvoldoende toezicht uit te oefenen, is hun positie ernstig ondergraven. Juist nu, in deze moeilijke omstandigheden, als ingrijpende maatregelen nodig zijn, is dat slinkend vertrouwen in beleidsmakers een groot probleem. Hoe slaag je erin een onzekere, zich belazerd voelende bevolking te overtuigen van de noodzaak om nu wel hard in te grijpen?

Daarnaast mogen ook economen zich deze crisis aanrekenen. Niet zozeer dat ze deze crisis niet voorzagen, maar vooral doordat ze zogenaamde risicomodellen ontwikkelden die de indruk wekten dat banken op een verantwoorde wijze met grote risico's omgingen, terwijl ze, zo bleek in 2007 en 2008, alleen maar schijnzekerheid boden. Daarbij speelde collectieve verblindings een belangrijke rol. De auteurs maken duidelijk dat economische, sociologische en psychologische factoren daarbij van groot belang waren. Afwijkende ontwikkelingen of tegenstrijdige visies werden niet gepercipieerd, en indien wel, afgewezen. Deze analyse biedt een mogelijke verklaring voor de vraag of mensen werkelijk tegenspel konden bieden.

Velthuis en Noordegraaf-Eelens eindigen pessimistisch. Ook al wekken regeringen, centrale banken en beleidsmakers de indruk dat ze nu wél hun les hebben geleerd, toch zijn de auteurs van mening dat we straks opnieuw dezelfde overschatting van onze eigen kennis zullen moeten constateren, als de volgende crisis uitbroken is.

Economen als boosdoener

In al deze boeken komen de economen er niet goed vanaf. Natuurlijk gaat het daarbij vooral om die economen die zich met risicomodellen en riskant bancair beleid hebben be-

ziggehouden, maar ook algemeen-economen die zich met prognoses bezighouden, zijn uit de gratie geraakt. In Nederland richtte de ontevredenheid zich in dat verband vooral op het Centraal Planbureau (CPB). Hoe kon het gebeuren dat het CPB nog in september 2008 tamelijk optimistisch was over de economische ontwikkeling in 2009, terwijl medio februari 2009 de directeur van het CPB publiekelijk moest verkondigen dat er sprake was van een dramatische teruggang? Wellicht mede om deze kritiek te pareren, besloot het CPB een aparte publicatie uit te brengen om tekst en uitleg te geven over deze economische crisis, alsmede over de rol van het CPB.

Voor CPB-begrippen is het een tamelijk vlot (met veel vaart, zo staat op de achterflap) geschreven boek, maar zelfs in een volledig geanonimiseerde versie zou direct duidelijk zijn dat het om een CPB-publicatie gaat. Natuurlijk, normaal gesproken treffen we daarin geen *cartoons* aan of een citaat van Bo Derek, maar de keuze van thema's, de data en de argumenten komen bekend voor. Successievelijk worden het ontstaan van de bankencrisis, de crisis in 2008, de dramatische daling in de wereldhandel, de mogelijke gevolgen, de situatie op en gevolgen voor huizenmarkt, arbeidsmarkt, pensioenmarkt, banken en klimaatcrisis uiteengezet. Duidelijk wordt dat we de komende jaren voor ingrijpende aanpassingen staan, die voor veel mensen pijnlijk zullen zijn. Daarbij is ook de *timing* van belang. Wanneer en hoe wordt het huidige stimuleringsbeleid geleidelijk beëindigd, wanneer wordt begonnen met het weer op orde brengen van de overheidsfinanciën, wanneer stoppen centrale banken met hun ruimhartig kredietbeleid?

Ter relativering maken ze duidelijk dat deze crisis de Nederlander niet erg ongelukkig hoeft te maken. De ontwikkelingen van de afgelopen 30 jaar hebben duidelijk gemaakt dat recessies en depressies (maar overigens ook zeer gunstige perioden)

nauwelijks terug te vinden zijn in ons welbevinden.

Er is geen enkele twijfel over het *internationale karakter* van deze crisis. In nagenoeg alle landen is de economie de afgelopen decennia ge-liberaliseerd en 'geglobaliseerd', zijn overheden teruggetreden en is aan toezicht minder betekenis gehecht. Natuurlijk, in het ene land ging men verder dan in het andere land, maar de tendens was overal zichtbaar. Duidelijk is ook dat de marges in de Verenigde Staten het verst waren opgerekt (niet voor niets waren daar de uitwassen ook het scherpst). Niet vreemd dat juist daar de crisis uitbrak, toen steeds meer huizenbezitters hun hypotheeklasten niet meer konden opbrengen. Ook al leggen de auteurs van de hier besproken

boeken hun eigen accenten, toch is er weinig verschil in het aangeven van de oorzaak van deze crisis.

Het valt wel te betreuren dat in alle boeken de toekomstvoorspelling erg mager is. Het lijkt me heel moeilijk om als beleidsvoorbereider hieruit zinvolle beleidslijnen te ontwikkelen. Wellicht is het daar ook nog te vroeg voor, maar vragen als: Hoe gaan we de economische ordening mondiaal zo aanpassen, dat de kans op *bubbles* afneemt, terwijl die nu juist versterkt werden; dat ernstige crises voorkomen worden; dat zo goed mogelijk met klimaat en schaarse grondstoffen wordt omgegaan; en dat inkomensongelijkheid tussen, maar zeker ook binnen, landen, wordt beperkt?, zullen zeker op ons afkomen.

Dat zijn altijd al moeilijke vragen geweest, zeker ook om op internationaal niveau tot goede afspraken te komen. Nu er geen dominante economie meer is, die in staat is benevolent handelend de nieuwe spelregels doorgevoerd te krijgen, zijn de vooruitzichten nog somberder. Wellicht staat er een nieuwe Keynes op, die ons die nieuwe spelregels duidelijk maakt.

Kees van Paridon

Prof. dr C.W.A.M. van Paridon is hoogleraar economie in de opleiding bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is lid van de Algemene Redactie van de *Internationale Spectator*.

Belgische bronnen over Europees beleid

Françoise Peemans, Thierry Grosbois & Paul-Eric Hanquet (red.)

Documents diplomatiques belges 1941-1960. De l'indépendance à l'interdépendance, Tome V, L'Europe: L'Intégration politique/Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid, Boekdeel V, Europa: politieke integratie.

Brussel: Académie royale de Belgique/Koninklijke Vlaamse Academie van België, 2009; 249 blz.; 62,= euro; ISBN: 978-90-6569-048-7

Paul De Visscher & Yves Lejeune (red.)

Belgische diplomatieke stukken 1941-1960. Van onafhankelijkheid tot onderlinge afhankelijkheid, Boekdeel VI, Het statuut van Duitsland/ Documents diplomatiques belges 1941-1960. De l'indépendance à l'interdépendance, Tome VI, Le statut de l'Allemagne.

Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België/Académie royale de Belgique, 2009; 403 blz.; 62,= euro; ISBN: 978-2-8031-0257-0

Sinds 1998 geeft de Koninklijke Vlaamse Academie van België de documentenuitgave *Belgische diplomatieke stukken 1941-1960* uit. Deze prachtige serie is thematisch opgezet en strikt tweetalig. De delen verschijnen steeds per tweetal: het ene deel met een Nederlandstalige, het andere met een Franstalige hoofdredacteur. Onlangs verschenen deel V, over de politieke integratie in Europa, en deel

VI, over het statuut van Duitsland.

De keuze van de onderwerpen van deze delen doet enigszins geforceerd aan. Voor deel V is het probleem dat de politieke aspecten van de Europese integratie niet goed te scheiden zijn van de economische, die al aan de orde kwamen in deel IV over de economische samenwerking. Bovendien kregen de documenten over de Europese

Defensiegemeenschap een plaats in deel II over de Belgische defensiepolitiek. Hetzelfde geldt voor deel VI, over het statuut van Duitsland: de Belgische deelname aan de naoorlogse bezetting van Duitsland, en alles wat daarmee samenhangt, kwam eveneens aan de orde in deel II. De documenten die in de nieuwe delen zijn opgenomen, hebben daardoor soms het karakter van kiekjes.

Een tweede probleem waarmee de uitgevers van de delen V en VI moeten hebben geworsteld, was de recente opening van het bijzonder rijke archief van Paul-Henri Spaak, premier en minister van Buitenlandse Zaken. Die privé-collectie is van groot belang, omdat het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor de periode 1940-1960 zeer incompleet is. Het archief-Spaak was echter nog onbereikbaar voor de uitgevers van de vorige delen. Daardoor bleef in die delen bijvoorbeeld de sleutelrol van de Beneluxsamenwerking in het voorjaar van 1955 onderbelicht. Het gezamenlijk optreden van de drie kleine landen leidde tot de *relance* van de Europese integratie na de ondergang van de Europese Defensiegemeenschap, eind augustus 1954.

De uitgevers van deel V zagen er echter om onduidelijke redenen vanaf veel documenten over te nemen uit het archief-Spaak. Dat was bijvoorbeeld ook mogelijk geweest voor het gedeelte over de Raad van Europa in de jaren 1948-1952. België was nauw betrokken bij de oprichting van deze organisatie en speelde ook daarna een belangrijke rol. In 1949 werd Spaak de eerste voorzitter van de Raadgevende vergadering. Twee jaar later nam hij met veel spektakel ontslag, omdat hij de machteloosheid van de organisatie beu was. Gezien de Belgische betrokkenheid is het verrassend dat in dit boek zo weinig documenten (slechts 15) over de Straatsburgse organisatie zijn opgenomen. Dat oogt onevenwichtig. Want waarom namen zij wél de tekst op van een toespraak van de Britse minister Anthony Eden? Die had toch weinig van doen met de Belgische diplomatie? In hoeverre werd de keuze van de documenten bepaald door de gebrekkige staat van het archief van Buitenlandse Zaken? Het is jammer dat dit deel niet is voorzien van een deugdelijke verantwoording. Daarin hadden de uitgevers hun

keuzen kunnen verduidelijken. Een belangrijke plaats krijgen verder natuurlijk de onderhandelingen in 1952-1954 over de Europese Politieke Gemeenschap (EPG). Dit project was nauw gelieerd aan de Europese Defensiegemeenschap (EDG) en zou daar ook mee ten gronde gaan. Ook hier rijzen vragen over de keuze van de documenten. Zo doet het tamelijk willekeurig aan dat slechts enkele en niet alle verslagen van de ambtelijke studiecmissie voor Europese Problemen zijn opgenomen.

Ondanks de rommelige opzet is in deel V veel interessants te vinden. Bijvoorbeeld over de plannen voor een intergouvernementele politieke unie van de Zes, die de Franse president De Gaulle vanaf 1958 ontwikkelde. In 1961-1962 zouden ze uitmonden in het zogenoemde plan-Fouchet. Nederland was vanaf het begin fel tegen, omdat het weinig heil zag in politiek overleg buiten de NAVO om. Den Haag stelde zich op het standpunt dat politieke samenwerking supranationaal moest worden georganiseerd. De Belgen hadden daarentegen wél oren naar De Gaulle's ideeën. In een notitie uit september 1960 legt de pragmatische minister van Buitenlandse Zaken Pierre Wigny uit waarom. De weg naar communautair georganiseerde politieke samenwerking zou lang zijn: 'L'idée gaulliste (...) vaut peut-être mieux qu'un immobilisme total. Dans une perspective lointaine, il ne faut sans doute pas être trop pessimiste sur les chances de succès de l'idéal communautaire.'

En de Hollandse communautaire orthodoxie moest volgens Wigny met een korreltje zout worden genomen: 'La rigidité hollandaise se couvre quelque peu abusivement de l'orthodoxie communautaire. En réalité, les Pays-Bas se sentent très à l'étroit du point de vu économique dans l'Europe des Six. Leur idéal reste un élargissement de la formule à l'Angleterre (...). Ils n'ont certainement plus au même degré qu'il y a quelques années, le souci de faire

progresser l'intégration politique supranationale.'

De uitgevers van deel VI over de Duitse kwestie besloten terecht wél rijkelijk te putten uit de collectie-Spaak. Dat levert mooie doorkijkjes op, bijvoorbeeld over de uitgebreide annexatie-eisen die Nederland in 1946 op tafel legde. Spaak was daar een fel tegenstander van. Nu blijkt hoe bang hij was dat de annexatie-drang door het Nederlandse voorbeeld ook naar België zou overslaan. Groot was dan ook zijn opluchting toen duidelijk werd dat de Verenigde Staten en Groot-Britannië niets voelden voor grootscheepse annexatie. Vanaf dat moment ontstond de succesvolle Nederlands-Belgische samenwerking in 1947-1948 ten aanzien van de Duitse kwestie. Mooi is ten slotte ook Spaaks even verrassende als profetische ontboezeming op 1 september 1954. Dat was enkele dagen na de ondergang van de EDG ('CED' in het Frans), die de Belgische minister tot op het laatst had proberen te voorkomen: 'En tant "qu'euro-péen", j'ai toujours cru que la CED gênait notre action. Le terrain militaire n'est évidemment pas le bon terrain pour la propagande européenne. Le bon terrain, c'est le terrain économique, social et politique. Il est possible que le rejet de la CED par la France éclaircisse la question de ce côté.'

Al met al zijn ook de twee nieuwe delen van de *Belgische diplomatieke stukken* verplichte lectuur voor iedereen die zich interesseert voor de Europese samenwerking in de jaren '50.

In eerdere besprekingen van deze bronnenuitgave signaleerde ik de achterstand die Nederland had in de uitgave van diplomatieke stukken. Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) in Den Haag maakte de afgelopen jaren echter een mooie inhaalslag. Zo werd in 2004 de serie *Buitenlandse Politiek van Nederland 1940-1945* voltooid. Sinds 2007 is de bronnenpublicatie *Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1963* – met de

kwestie-Nieuw-Guinea als hoogtepunt – *online* raadpleegbaar. In oktober 2009 verscheen het laatste deel in de serie *Nederlandse Ontwikkelingssamenwerking, 1949-1989*. En er is meer op komst. Onlangs begon het ING met de ambitieuze, digitale bronnenuitgave ‘Nederland en de Europese integratie, 1945-1986’ (te raadplegen op : www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Europaenwording). Kortom: Nederland heeft zijn achterstand op België ruimschoots ingelopen.

Jan Willem Brouwer

Dr J.W.L. Brouwer is historicus. Hij werkt als onderzoeker bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. In 2000 en 2003 besprak bij de delen I t/m IV van deze documentenuitgave. [J.W.L. Brouwer, ‘Belgische bronnen van buitenlands beleid’, in: *Internationale Spectator*, oktober 2000, blz. 515-516; en ‘Meer Belgische bronnen van buitenlands beleid’, in: *Internationale Spectator*, maart 2003, blz. 151-152.]

Klimaatbeleid in filosofisch perspectief

Marc D. Davidson

Arguing about Climate Change – Judging the handling of climate risk to future generations by comparison to the general standards of conduct in the case of risk to contemporaries.

Amsterdam: Vossiuspers/Amsterdam University Press, 2009; 141 blz.; 29,50 euro; ISBN: 978-90-562-9553-0

Dit proefschrift bevat een filosofische verhandeling over het klimaatbeleid. Je vraagt je misschien af wat die kan bijdragen aan het huidige wetenschappelijke en politieke debat, onder meer naar aanleiding van de veelbesproken klimaatconferentie in Kopenhagen van december 2009. Maar dat valt niet tegen.

In de inleiding wordt de positie duidelijk bepaald: de vooruitberekeningen van het IPCC worden als uitgangspunt genomen en de kernvraag is waarom er zo weinig vooruitgang wordt geboekt: mondiaal nemen de emissies nog steeds toe. Dan volgt een verkenning hoe dat komt. Toch zeker niet door het ontbreken van mondiale instituties. Dat was niet anders bij het *Montreal Protocol* over de ozonafbrekende stoffen, en dat verdrag werd toch een succes. Evenmin vanwege een gebrek aan kennis; zo begon Bush de oorlog om Irak op basis van heel

wat onzekerder informatie dan nu over klimaatverandering aanwezig is. Natuurlijk spelen de hoge kosten een rol, maar die zijn niet prohibitief: een reductie van 75-90% van de broeikasgassen zou toch maar 3-6% van het bruto mondiaal product kosten.

De kern is dat het probleem niet serieus wordt genomen. De auteur komt tot de conclusie dat dat vooral komt door de problematische relatie met de begunstigen van het beleid. Op zich zelf is het al een punt dat we niet zelf ook de begunstigen zijn, met alle ruimte voor sociale dilemma’s. Het is hier nog klemmender: de begunstigen zijn de toekomstige generaties. Die kunnen we niet kennen en ze hebben ook nog geen hindermacht, *nuisance power*. De auteur maakt hier een vergelijking met de afschaffing van de slavernij, waar een burgeroorlog

voor nodig was. Daarbij bestonden de begunstigen van toen al echt; nu moeten ze nog geboren worden.

In het proefschrift worden drie onderwerpen vanuit een filosofische optiek nader uitgewerkt: de rechten van toekomstige generaties; de keuze tussen aansprakelijkheid en regelgeving; en een sociale disconteringsvoet. Daarna komt de auteur terug op de vergelijking tussen het verwezenlijken van een goed klimaatbeleid en het afschaffen van de slavernij.

De rechten van toekomstige generaties

Aan mensen die we niet kunnen kennen omdat ze nog niet bestaan, is het moeilijk formeel rechten toe te kennen, aldus de auteur. Het is interessant dat daar in de maatschappij toch een breed draagvlak voor bestaat. Hoe is dit dilemma

op te lossen? Praktisch is dat niet zo moeilijk. De huidige politiek maakt wel vaker gebruik van weinig precieze formuleringen, dus is dat in de praktijk van het klimaatbeleid ook wel mogelijk. Maar de auteur voert ook zwaardere argumenten aan. Zo is er het voorzorgprincipe, dat vraagt om voorlopig van die rechten uit te gaan, totdat de filosofen eruit gekomen zijn. En er is de feitelijke wens van nu levende mensen om verder te leven in hun kinderen en daaropvolgende generaties. Kortom, de auteur kiest hier voor een praktische oplossing, die dicht tegen het huidige maatschappelijke draagvlak aanligt. Helaas besteedt hij hierbij geen aandacht aan een mogelijk rentmeesterschap over een gezonde toekomstige aarde. Dat zou filosofisch juist een erg interessant thema geweest zijn.

Aansprakelijkheidsrecht of regelgeving?

Het tweede onderwerp gaat over de vraag hoe aan een intergenerationele rechtvaardigheid, die in verscheidene internationale overeenkomsten is vastgelegd, in het klimaatbeleid kan worden vormgegeven. Als belangrijk uitgangspunt wordt genoemd: 'in gelijke gevallen gelijk behandelen'. Dan zijn er twee mogelijkheden. In de eerste plaats is er de regelgeving, met als doel dat de schadeveroorzaker maatregelen neemt om de schade te voorkomen. In de tweede plaats is er aansprakelijkheidswetgeving, met als doel de veroorzaker af te schrikken door hem aansprakelijk te stellen voor optredende schade (vgl. het adagium: de vervuiler betaalt). Tot nu toe is de meeste nadruk gelegd op regelgeving, zoals bijvoorbeeld in het Kyoto Protocol en in de in Kopenhagen gestelde doelen. Toch bestaan ook al aanzetten voor toepassing van aansprakelijkheidswetgeving, wellicht geïnspireerd door de effectiviteit van schadeclaims van rokers bij de tabaksindustrie. Liggen daar wellicht onbenutte mogelijkheden?

Voor het klimaatbeleid is de auteur hierover pessimistisch; hij noemt drie beperkingen voor aansprakelijkheidswetgeving: 1 een tekort aan kennis over specifieke oorzaken van specifieke vormen van schade door klimaatverandering; 2 in dat kader de grote kans dat individuele partijen de dans ontspringen om schade te moeten vergoeden; en 3 het grote aandeel van toegekende schadevergoedingen dat niet bij de betrokkenen maar bij advocaten terechtkomt (bij roken in de Verenigde Staten was dat meer dan 60%). Hierbij valt op dat het eerste punt niet scherper is gesteld. Klimaat schade is een mondiaal probleem, gebaseerd op ontelbare emissiebronnen en op mondiale milieuprocessen; dat houdt welhaast per definitie in dat individuele bronnen niet causaal gekoppeld kunnen worden aan individuele vormen van schade. Het hoofdstuk wordt afgesloten met het pleidooi dat bij gelijktijdige toepassing van verschillende beleidsinstrumenten hun achtergronden in ieder geval wel consistent met elkaar moeten zijn. Dat wordt verder uitgewerkt bij het volgende onderwerp.

Een sociale disconteringsvoet

Uitvoerig wordt ingegaan op de vraag hoe om te gaan met de schade voor toekomstige generaties. Meer specifiek betreft het de keuze van een sociale disconteringsvoet in kosten-batenanalyses. Volgens het gangbare economische denken wordt de noodzaak van klimaatbeleid verminderd, doordat toekomstige generaties emotioneel verder van ons verwijderd zijn, en bovendien naar verwachting ook rijker zullen zijn. Het eerste vermindert de noodzaak van maatregelen, het tweede leidt ertoe dat het makkelijker zal zijn om pas later maatregelen te treffen. Ook de onzekerheid van de effecten in een verder weg gelegen toekomst speelt daarbij een rol. Kortom, allemaal redenen om maatregelen uit te stellen.

De auteur beredeneert dat dergelijke argumenten onredelijk zouden zijn als het om tijdgenoten zou gaan. Volgens het huidige recht zijn noch de emotionele afstand, noch de geografische afstand, noch verschillen in rijkdom relevant bij de bepaling van wat een redelijke mate van zorg is bij risico's voor anderen. Zodoende is er in principe ook geen basis voor discontering van risico's voor toekomstige generaties. Dit zou in feite neerkomen op een sociale disconteringsvoet van 0%. Via een meer analytische economische gedachtelijn komt de auteur op een maximale sociale disconteringsvoet van 0,5%, aanzienlijk lager dan gangbaar in de bij kosten-batenanalyses gehanteerde percentages.

Het hanteren van een dergelijk laag percentage zou directe implicaties hebben voor het beleid. Zo geeft de auteur aan dat de huidige belasting van c. 10 euro per ton koolstof gebaseerd is op een sociale disconteringsvoet van 6%; een verlaging tot een half procent zou deze belasting tot boven de 100 euro doen stijgen. Om het voorstel van de auteur in een bredere context te plaatsen: in het Verenigd Koninkrijk wordt thans voor sociale effecten een disconteringsvoet van slechts 1,5% gehanteerd.

Opnieuw afschaffing van de slavernij

In het laatste hoofdstuk wordt teruggekomen op de vergelijking tussen de strijd in de Verenigde Staten in de 19de eeuw voor het afschaffen van de slavernij en de nu lopende strijd voor een goed klimaatbeleid. In beide gevallen gaat het om een bepaalde vorm van energie als hulpbron, waarvan de maatschappij in hoge mate afhankelijk is (of was). Daardoor is er in beide gevallen geen 'cheap technological fix'.

De beide debatten blijken grote overeenkomsten te vertonen. In beide gevallen is er een duidelijke juridische basis voor de gewenste verandering: in het 'abolition debate' lag die in de Amerikaanse grond-

wet, bij het klimaatdebat in de door de Verenigde Staten ondertekende *United Nations Framework Convention on Climate Change* (UNFCCC). In beide gevallen gaat het dan ook om rationalisaties van het verzet tegen een in feite al geaccepteerde noodzaak tot verandering. De argumenten in deze 'reactionary rhetoric' zijn daarbij ook verrassend goed vergelijkbaar. In de beide situaties blijkt het vooral om de volgende zes typen argumenten te gaan:

- wat als slecht wordt beschouwd, is in feite juist goed ('de slaven zijn beter af met slavernij', 'een

warmer klimaat is juist gunstig');

- de baten van het voorgestelde beleid zijn onzeker;
- de voorgestelde veranderingen zullen leiden tot economische chaos ;
- eenzijdige maatregelen zijn niet effectief en bovendien unfair;
- de desbetreffende overheid is niet gerechtigd besluiten te nemen (de nationale overheid bij de slavernij, de internationale instituties bij het klimaat); en
- de voorgestelde veranderingen zullen andere groepen benadelen en zijn daarom asociaal.

De met citaten onderbouwde parallellen zijn een *eye opener*. De auteur hoopt dat we daar nu van kunnen leren en dat het klimaatdebat hiermee zal kunnen worden verhelderd en verbeterd. En uiteindelijk is de slavernij ook afgeschaft.

Helias A. Udo de Haes

Helias A. Udo de Haes is emeritus hoogleraar milieukunde en oud-directeur van het Centrum voor Milieuwetenschappen aan de Universiteit Leiden.